

# KRYZYS EKONOMICZNY W FEDERACJI ROSYJSKIEJ W LATACH 2014-2016

Malwina LIGNOWSKA-KULPANOWSKA

Uniwersytet Warszawski

## ABSTRACT

### THE ECONOMIC CRISIS IN RUSSIAN FEDERATION IN 2014-2016

The economic collapse in the Russian Federation observed in the years 2014-2016 is a result of overlapping negative trends both internally and externally. It should be emphasized that the economic shock caused by external factors in the form of economic sanctions imposed on Russia by Western states and the fall in oil prices on the world markets only accelerated the onset of the economic crisis but was not the main cause of its emergence. In this case the more important was an ineffective economic policy, which made economic development dependent on the prices of natural resources, primarily energy resources and it led to a deep structural crisis.

In this context, the term "lost decade" has been used to emphasize the fact that the authorities have lost the chance to carry out deep structural reforms. Necessary and extremely costly economic, political and social reforms should have been carried out during the economic prosperity that was fueled by persistent high oil prices. Introducing the above reforms during the crisis may not be feasible, however, the complete abandonment of such projects will make it impossible for the state to protect itself against future crises.

## KEYWORDS:

Russian Federation, Russia, crisis, economic growth, anti-crisis measure

## WPROWADZENIE

Przewyciężenie trudności, związanych z kryzysem ekonomicznym rozumianym jako załamanie dotychczasowej linii rozwoju gospodarczego, jest z całą pewnością jednym z największych wyzwań stojących przed współczesnymi państwami.

Rosja w ciągu ostatnich dwudziestu pięciu lat, to jest w okresie po upadku Związku Radzieckiego, została zmuszona czterokrotnie do mierzenia się ze skutkami recesji. Początek lat dziewięćdziesiątych był związany z radykalnymi zmianami, zarówno politycznymi, społecznymi, jak i gospodarczymi, które doprowadziły do poważnego kryzysu ekonomicznego. Kolejne dwa załamania gospodarcze – datowane na lata 1998–1999 oraz 2008–2010 – były efektem transmisji kryzysu z innych regionów świata<sup>1</sup>. Kryzys lat 2014–2016, któremu poświęcony jest niniejszy artykuł, spowodowało współwystępowanie przyczyn o charakterze ogólnoświatowym, regionalnym oraz wewnętrznym.

Niniejszy artykuł został podzielony na trzy części. W pierwszej z nich skupiono się na omówieniu przyczyn, leżących u podstaw badanego kryzysu. W drugiej zaprezentowano przebieg recesji w oparciu o analizę wskaźników makroekonomicznych. Trzecia część została poświęcona analizie skuteczności podjętych przez władze rosyjskie działań antykryzysowych.

## 1. PRZYCZYNY KRYZYSU EKONOMICZNEGO

Przyczyn załamania gospodarczego w Rosji należy upatrywać we wzajemnym wpływie czynników o charakterze ogólnoświatowym, regionalnym oraz wewnętrznym. Przypuszcza się, że wystąpienie każdej z tych przyczyn oddzielnie nie spowodowałoby tak drastycznego zahamowania rozwoju gospodarczego Rosji, jaki obserwujemy w omawianym okresie. Współwystępowanie przyczyn oraz ich wzajemny wpływ na siebie spotęgowały negatywne efekty recesji.

Wśród czynników, które w największym stopniu doprowadziły do załamania gospodarczego w Federacji Rosyjskiej, możemy wyróżnić: **spadek cen ropy naftowej na rynkach światowych, wprowadzenie sankcji gospodarczych przez Stany Zjednoczone i kraje Europy Zachodniej, a także retorsje ze strony rosyjskiej jako odpowiedź na wprowadzone sankcje oraz antyrozwojowy charakter gospodarki rosyjskiej.**

<sup>1</sup> W przypadku kryzysu z roku 1998 była to transmisja kryzysu azjatyckiego, natomiast w przypadku kryzysu lat 2008–2010 – kryzysu ogólnoświatowego, który został zapoczątkowany kryzysem finansowym w USA.

### 1.1. SPADEK CEN ROPY NAFTOWEJ NA RYNKACH ŚWIATOWYCH

Ceny ropy naftowej, podobnie jak ceny wszystkich pozostałych dóbr, są determinowane przez wiele różnych czynników. W zależności od długości okresu czynniki cenotwórcze możemy podzielić na dwie grupy:

- determinanty kształtujące ceny ropy naftowej w długim okresie (*long-term drivers*);
- determinanty kształtujące ceny ropy naftowej w krótkim okresie (*short-term drivers*)<sup>2</sup>.

Do pierwszej grupy zaliczamy podaż czarnego złota i popyt na nie, ściśle powiązane z poziomem światowego rozwoju gospodarczego<sup>3</sup>. Determinanty z tej grupy w większym stopniu wpływają na zmienność cen ropy naftowej na rynkach.

Druą grupą czynników jest niezwykle zróżnicowana. Wśród determinant wchodzących w jej skład wyróżniamy między innymi: nastroje inwestorów, wydarzenia gospodarcze, decyzje OPEC, kursy walutowe (przede wszystkim: kurs dolara), prognozy gospodarcze, ataki terrorystyczne<sup>4</sup>, spekulacyjny obrót instrumentami finansowymi opartymi na cenach ropy naftowej, katastrofy naturalne w rejonach wydobywania, zapasy wydobytego surowca w państwach OECD czy kwoty produkcji państw OPEC<sup>5</sup>. Pomimo znacznego zróżnicowania czynniki te w znacznie mniejszym stopniu przyczyniają się do zmian cen ropy naftowej na rynkach światowych<sup>6</sup>.

W drugiej połowie 2014 roku nastąpił radykalny spadek cen ropy naftowej – z poziomu ponad 100 USD za baryłkę do około 59 USD pod koniec 2014 roku. Zmiany cen ropy naftowej BRENT w latach 2008–2017 zostały zaprezentowane na wykresie 1.

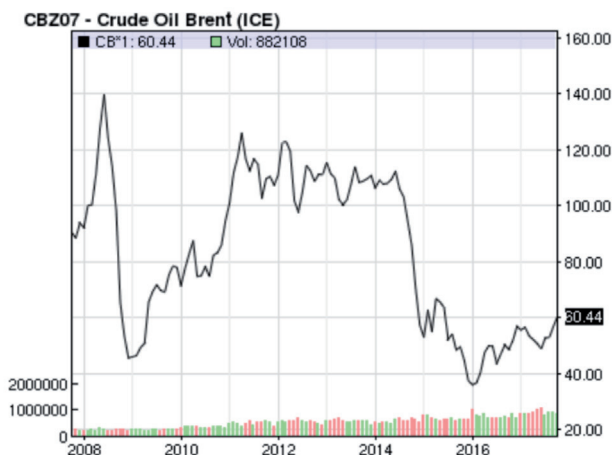
<sup>2</sup> A. Pach-Gurgul, *Główne determinanty wahań cen ropy naftowej na świecie na przełomie lat 2014/2015*, Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego 2016, 30 (3), s. 185.

<sup>3</sup> A. Pach-Gurgul, dz. cyt., s. 189.

<sup>4</sup> Tamże.

<sup>5</sup> R. Socha, *Determinanty cen ropy naftowej*, „Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal” 2017, nr 20 (1), s. 49–52.

<sup>6</sup> Nie wyklucza się, że w najbliższej przyszłości determinanty te, a przede wszystkim rosnąca finansjalizacja rynku ropy naftowej i związane z nią wzrastające zainteresowanie instrumentami finansowymi opartymi na jej cenach, będą w znacznej mierze kształtować ceny na rynkach światowych (por. R. Socha, dz. cyt., s. 50).



Wykres 1. Zmiany cen ropy naftowej BRENT na rynkach światowych w latach 2008-2017.

Źródło: <http://www.nasdaq.com/markets/crude-oil-brent.aspx?timeframe=10y>

Na spadek cen ropy naftowej w 2014 roku w największym stopniu wpłynęły uwarunkowania popytowo-podażowe. Spadający popyt na czarne złoto związany jest przede wszystkim z wyhamowaniem gospodarki światowej, a w szczególności gospodarki chińskiej, która w związku z dynamicznym rozwojem gospodarczym w ciągu ostatnich dziesięcioleci była największym importerem ropy naftowej na świecie<sup>7</sup>. Zmniejszenie popytu wiąże się również ze wzrastającym znaczeniem gazu ziemnego jako surowca energetycznego oraz odnawialnych źródeł energii (energetyka jądrowa, wiatrowa, geotermalna, hydroenergetyka), co odbywa się kosztem zmniejszającego się znaczenia ropy naftowej<sup>8</sup>.

Z drugiej strony, zmniejszeniu popytu nie towarzyszył spadek wydobycia, co więcej, podaż surowca zwiększyła się i w rezultacie doprowadziło to do kryzysu nadpodaży. Zwiększona ilość surowca na rynkach międzynarodowych jest w głównej mierze efektem powodzenia rewolucji łupkowej w Stanach Zjednoczonych<sup>9</sup>, która spowodowała pojawienie się nowego gracza na rynku ropy naftowej<sup>10</sup>. Do dalszego

<sup>7</sup> R. Hryniewiecki, R. Jarosz, *Polityczno-ekonomiczne implikacje niskich cen ropy na światowych rynkach dla państw OPEC*, „Sprawy Międzynarodowe” 2016, nr 3, s.102–103.

<sup>8</sup> B. Zając, *OPEC wobec kryzysu nadpodaży ropy naftowej*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2017, nr 3 (53), s.173.

<sup>9</sup> R. Hryniewiecki, R. Jarosz, dz. cyt., s. 102.

<sup>10</sup> Do 2015 r. w USA funkcjonowało embargo na eksport ropy naftowej, jednak 18 grudnia 2015 parlament amerykański, uchwalając ustawę budżetową na 2016 r., zniósł ten zakaz i zezwolił na wywóz ropy za granicę (por. <http://wyborcza.pl/1,155287,19369924,usa-znosza-embargo-na-eksport-ropy-przelomowa-decyzja-kongresu.html>).

spadku cen na rynku naftowym przyczyniły się również decyzje państw OPEC, w tym strategia Arabii Saudyjskiej polegająca na utrzymaniu maksymalnego poziomu wydobycia, w efekcie prowadząca do zachowania dotychczasowego udziału w rynku i wyeliminowania producentów ropy lądowej z USA<sup>11</sup>.

Przypuszcza się, że ten niekorzystny trend utrzyma się przez dłuższy okres, tym bardziej że w 2015 roku pojawił się kolejny gracz na rynku – Iran, któremu będzie zależało na odbudowaniu pozycji, jaką zajmował przed wprowadzeniem embarga<sup>12</sup>.

## 1.2. SANKCJE GOSPODARCZE ORAZ ROSYJSKIE RETORSJE

Sankcje ekonomiczne są jednym z ważniejszych narzędzi oddziaływania społeczności międzynarodowej na państwa, których działalność zagraża światowemu bezpieczeństwu. Celem ich wprowadzenia jest skłonienie danego państwa bądź grupy państw do zaprzestania prowadzenia tych działań, które wzbudzają niepokój pozostałych krajów.

Wzmoczona aktywność polityczna Rosji na początku 2014 roku, której kulminacją była aneksja Krymu i Sewastopola w lutym 2014 roku oraz poparcie udzielone separatystom na wschodzie Ukrainy, spowodowała zdecydowaną odpowiedź społeczności międzynarodowej. Począwszy od marca 2014 roku państwa zachodnie ze Stanami Zjednoczonymi i krajami Unii Europejskiej na czele wprowadziły szereg ograniczeń we wzajemnych stosunkach z Federacją Rosyjską.

Podstawowymi celami, które przyświecały zastosowaniu sankcji, były:

- zakomunikowanie Rosji niezadowolenia z prowadzonej przez nią wroziej polityki zagranicznej;
- doprowadzenie do osłabienia gospodarczego Rosji, co w przyszłości ma uniemożliwić kontynuowanie agresji na Ukrainę;
- zwiększenie kosztów ekonomicznych związanych z utrzymywaniem zaanektowanego Krymu;
- ułatwienie Ukrainie przetrzymania okresu wzmoczonej aktywności wojskowej ze strony Rosji<sup>13</sup>.

<sup>11</sup> R. Hryniewiecki, R. Jarosz, dz. cyt., s. 110.

<sup>12</sup> <https://www.forbes.pl/wiadomosci/usa-i-ue-zniosly-sankcje-na-iran/nvwflcs>; <http://www.energetyka24.com/293584,kto-zyska-a-kto-straci-na-zniesieniu-sankcji-wobec-iranu>.

<sup>13</sup> S. Secieru, *Russia under sanctions: Assessing the Damage, Srutinising Adaptation and Evasion*, Warszawa 2015, s. 13.

Sankcje były nakładane na Rosję etapowo, co wiązało się z eskalacją konfliktu na Ukrainie. Możemy wyróżnić trzy kluczowe etapy wprowadzania sankcji<sup>14</sup>:

- etap sankcji celowych (od 17 marca do 15 lipca 2014 roku) – zastosowane sankcje skierowane były przeciwko konkretnym osobom fizycznym i prawnym, wprowadzono również zakaz współpracy wojskowej z Rosją oraz zakaz eksportu broni;
- etap sankcji sektorowych (od 16 lipca do 11 września 2014 roku) – sankcje dotyczyły przede wszystkim sektora finansowego, wydobywczego (głównie zakaz eksportu zaawansowanej technologii służącej wydobywaniu ropy naftowej) oraz obronnego;
- etap eskalacji sankcji (od 12 września 2014 roku) – cechą charakterystyczną tego etapu było zaostrzenie poprzednio wprowadzanych sankcji.

Nałożone na Rosję sankcje mają różną formę, jednak możemy je przyporządkować do jednej z czterech głównych kategorii: sankcje polityczno-dyplomatyczne, indywidualne, sektorowe, restrykcje w stosunkach gospodarczych z Krymem<sup>15</sup>. Przykłady sankcji wraz z przyporządkowaniem ich do powyższych kategorii i określeniem skutków, jakie wywołały, zostały umieszczone w tabeli 1.

Kategoria sankcji	Przykład sankcji	Skutki zastosowania
Sankcje polityczno-dyplomatyczne	<ul style="list-style-type: none"> <li>• odwołanie szczytu UE–Rosja w 2014 roku</li> <li>• wykluczenie Rosji ze szczytu G8</li> <li>• zawieszenie finansowania nowych operacji przez Europejski Bank Inwestycyjny oraz Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• wstrzymanie negocjacji w sprawie przystąpienia Rosji do OECD i Międzynarodowej Agencji Energetycznej</li> <li>• osłabienie Rosji na arenie międzynarodowej</li> <li>• nawiązanie stosunków gospodarczych Rosji z Chinami, ale z pozycji słabszego partnera</li> </ul>
Sankcje indywidualne	<ul style="list-style-type: none"> <li>• zamrożenie aktywów 149 osób i 38 podmiotów</li> <li>• ograniczenia w swobodnym przemieszczaniu się dla 149 osób</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• utrudnienia w prowadzeniu działalności za granicą dla osób podlegających sankcjom</li> <li>• utrata reputacji przez te osoby</li> </ul>

<sup>14</sup> С.А. Афонцев, *Выход из кризиса в условиях санкций: миссия невыполнима?*, Вопросы экономики 2015, № 4, s. 21–22.

<sup>15</sup> S. Secrieru, dz. cyt., s. 13.

Sankcje sektorowe	<ul style="list-style-type: none"> <li>ograniczenie dostępu rosyjskich banków i firm do unijnego finansowania</li> <li>zakaz wymiany handlowej w zakresie techniki militarnej, broni, zaawansowanej technologii niezbędnej do produkcji i wydobycia ropy naftowej</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li> pogłębienie kryzysu strukturalnego w Rosji</li> <li> problemy firm z regulowaniem zaciągniętych zobowiązań zagranicznych</li> <li> ograniczenie rozwoju sektora naftowego</li> </ul>
Restrykcje w stosunkach gospodarczych z Krymem	<ul style="list-style-type: none"> <li>zakaz wymiany handlowej z Krymem i Sewastopolem</li> <li>ograniczenia inwestycyjne w infrastrukturę na Krymie</li> <li>zakaz świadczenia usług turystycznych na tym obszarze</li> <li>zakaz eksportu niektórych towarów i technologii</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>zwiększenie kosztów aneksji Krymu – dodatkowe środki na dalsze funkcjonowanie półwyspu</li> <li>nieuznanie nielegalnej aneksji Krymu przez państwa i organizacje międzynarodowe</li> </ul>

Tabela 1. Przykłady sankcji nałożonych na Rosję w 2014 roku.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: S. Secieru, *Russia...*, dz. cyt., s. 13-14; <http://www.consilium.europa.eu/pl/policies/sanctions/ukraine-crisis/>; <http://www.consilium.europa.eu/pl/policies/sanctions/ukraine-crisis/history-ukraine-crisis>

W odpowiedzi na zachodnie sankcje, 6 sierpnia 2014 roku Rosja wprowadziła embargo na import wybranych grup produktów rolnych i produktów spożywczych z Unii Europejskiej, Stanów Zjednoczonych, Kanady, Australii i Norwegii. Zakazem importu zostały objęte między innymi: mięso i produkty mięsne, mleko i produkty mleczne, ryby i owoce morza, owoce, warzywa i orzechy<sup>16</sup>.

Embargo w największym stopniu dotknęło rosyjskich konsumentów. Szacuje się, że około 40% żywności w Rosji pochodziło z importu i w związku z tym nastąpiło zmniejszenie dostępności produktów żywnościowych na rynku, co doprowadziło do wzrostu ich cen, a w konsekwencji – do wzrostu inflacji. Niedobory na rynku próbowano pokryć poprzez import towarów z krajów nieobjętych embargiem (między innymi z krajów Ameryki Południowej) oraz poprzez aktywizowanie rodzimej produkcji<sup>17</sup>.

<sup>16</sup> S. Kraatz, *The Russian Embargo: Impact on the Economic and Employment Situation in the EU. Briefing*, European Parliament, Policy Department A: Economy and Scientific Policy, PE 536.291, s. 3.

<sup>17</sup> W.M. Liefert, O. Liefert, *Russia's Economic Crisis and its Agricultural and Food Economy*, Choices. "The Magazine of food, farm, and resource issues" 2015, nr 30 (1), s. 3.

### 1.3. CHARAKTER ROSYJSKIEJ GOSPODARKI

Powyzsze przyczyny (spadek cen ropy naftowej i wprowadzenie sankcji gospodarczych) nie bylyby tak dotkliwie odczuwane przez Rosje, gdyby nie przyjetý model rozwoju rosyjskiej gospodarki.

Opisywany kryzys gospodarczy w Rosji jest okreslany mianem kryzysu strukturalnego, gdyz jego wystapienie powiazane jest z istnieniem znaczących dysproporcji w rozwoju poszczególnych gałęzi gospodarki. Niektóre z sektorów, w szczególności sektor wydobywczy, przez lata byly nadmiernie finansowane przez państwo, co pozwolilo na ich szybszy rozwój, jednak odbylo się to kosztem innych gałęzi, takich jak przemysł czy rolnictwo.

Obserwowane obecnie trudności ekonomiczne w Rosji są efektem nagromadzenia błędów i ogromnych zaniechań władz w sferze gospodarczej. Podstawowym problemem jest wyeksploatowanie surowcowego modelu rozwoju gospodarczego, opartego na dominacji sektora wydobywczego.

Sektor naftowy pozostaje najważniejszym sektorem rosyjskiej gospodarki, który w największym stopniu wpływa na stronę dochodową budżetu federalnego oraz przyczynia się do utrzymania dodatniego salda bilansu handlowego<sup>18</sup>. Wzrost cen ropy naftowej po roku 2000 spowodował stopniowe zwiększanie wydobycia ropy naftowej w Federacji Rosyjskiej (por. wykres 2), co przekladało się na zwiększenie eksportu tego surowca, a tym samym na zwiększenie dochodów budżetu federalnego (por. tabela 2).

Na wzrost wydobycia ropy naftowej wpływają korzystnie przede wszystkim dwa czynniki: zwolnienia podatkowe<sup>19</sup> oraz eksploatacja nowych złóż, jednakże przypuszcza się, że przemysł wydobywczy zbliża się do granic swoich zdolności produkcyjnych, co doprowadzi w najbliższej przyszłości do znaczącego ograniczenia wydobycia<sup>20</sup>. Dodatkowo znaczna część złóż z miejsc stosunkowo łatwo dostępnych została już wyeksploatowana, co powoduje konieczność poszukiwania nowych źródeł.

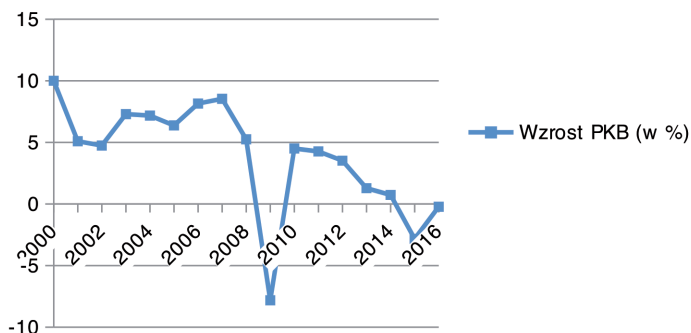
<sup>18</sup> Ю. Бобылев, *Развитие нефтяного сектора экономики*, Экономическое развитие России 2015, № 4 (22), s. 55.

<sup>19</sup> Od 2015 r. wydobycie i eksport ropy naftowej ze złóż rozmieszczonych we wschodniej Syberii i na Morzu Kaspijskim korzysta ze zwolnienia podatkowego.

<sup>20</sup> Ю. Бобылев, dz. cyt., s. 55–56.



## Wzrost PKB (w %)



Wykres 2. Wydobycie ropy naftowej oraz jej przeróbka w Rosji w latach 2000-2016.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Energetyki (<https://minenergo.gov.ru/activity/statistic>).

Dochody (w tln rubli, w %)	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Dochody ogółem (w tln rubli)	8,3	11,4	12,9	13,0	14,5	13,7	13,5
Dochody z wydobycia ropy naftowej (w tln rubli)	3,8	5,6	6,5	6,5	7,4	5,9	4,8
Dochody nienaftowe (w tln rubli)	4,5	5,7	6,4	6,5	7,1	7,8	8,6
Dochody z wydobycia ropy naftowej (w %)	45,8	49,1	50,4	50,0	51,2	43,1	35,6

Tabela 2. Struktura dochodów budżetowych budżetu federalnego Rosji w latach 2010-2016.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Finansów Rosji (<https://www.minfin.ru/ru/statistics/fedbud/execute/>).

Wydatki (w tln rubli)	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Wydatki ogółem	10,10	10,92	12,89	13,34	14,83	15,62	16,42
Wydatki związane z funkcjonowaniem głowy państwa	0,69	0,78	0,81	0,85	0,94	1,12	1,10
Obrona narodowa	1,28	1,52	1,81	2,10	2,48	3,18	3,78
Bezpieczeństwo narodowe	1,09	1,26	1,84	2,07	2,09	1,97	1,90
Gospodarka narodowa	1,22	1,79	1,97	1,85	3,06	2,32	2,30
Gospodarka komunalna i mieszkaniowa	0,23	0,28	0,23	0,18	0,12	0,14	0,07
Ochrona środowiska	0,01	0,02	0,02	0,02	0,05	0,05	0,06
Oświata	0,44	0,55	0,60	0,67	0,64	0,61	0,60
Kultura, kinematografia i środki masowego przekazu	0,13	0,14	0,17	0,17	0,17	0,17	0,16
Ochrona zdrowia i sport	0,34	0,54	0,66	0,57	0,61	0,59	0,57
Zabezpieczenie społeczne	0,34	3,13	3,86	3,83	3,45	4,27	4,59
Obsługa długu publicznego	0,20	0,26	0,32	0,36	0,41	0,52	0,62
Transfery między budżetami	4,13	0,65	0,60	0,67	0,81	0,68	0,67

Tabela 3. Wydatki budżetowe Rosji w latach 2006–2016.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Finansów Rosji (<https://www.minfin.ru/ru/statistics/fedbud/execute/>).

**Analiza budżetu federalnego Rosji pokazuje jego antyrozwojowy charakter. Wpływy budżetowe w około 50% są kształtowane przez dochody z wydobywania i eksportu**

ropy naftowej, towarów ropopochodnych oraz gazu ziemnego. Takie uzależnienie rozwoju gospodarczego od światowych cen surowców mineralnych powoduje, że gospodarka staje się niezwykle wrażliwa nawet na niewielkie wahania cen surowców na rynkach światowych. Ponadto nie sprzyja to zwiększaniu dywersyfikacji eksportu, świadczy o niskiej konkurencyjności rosyjskiego przemysłu na tle innych państw oraz nie stanowi impulsu do rozwoju całej gospodarki, co w teorii otrzymało nazwę „surowcowego przekleństwa” bądź „surowcowej klątwy”<sup>21</sup>.

Rozwojowi gospodarczemu nie sprzyja również struktura wydatków budżetowych. Uwagę zwracają przede wszystkim wzrost wydatków związanych z: obronnością państwa<sup>22</sup>, zabezpieczeniem socjalnym społeczeństwa oraz obsługą długu publicznego, a także spadek wydatków inwestycyjnych, które jako jedyne sprzyjają długotrwałemu rozwojowi gospodarczemu.

Kryzys strukturalny wiąże się także z istnieniem problemów, z którymi Rosja nie poradziła sobie po upadku ZSRR i nawarstwienie których blokuje dalszy rozwój gospodarczy. Wśród problemów tych wyróżniamy:

- wysokie uzależnienie gospodarki od importu dóbr i technologii, przede wszystkim technologii zaawansowanej – Rosja eksportuje w głównej mierze towary nieprzetworzone, importuje zaś towary zaawansowane technologicznie, w niektórych gałęziach przemysłu ponad 50% surowców pochodzi z importu;
- niski udział małych i średnich przedsiębiorstw (MŚP) w gospodarce (około 20%) – wysoki udział MŚP zapewnia większą elastyczność gospodarki, gdyż są one w stanie szybciej dostosować się do zmiennego otoczenia<sup>23</sup>;
- niska konkurencyjność oraz słaba jakość rosyjskich towarów<sup>24</sup>;
- niedostatecznie rozwinięta infrastruktura;
- brak wykwalifikowanej siły roboczej, niska wydajność pracy, rosnący problem odpływu wykształconych pracowników za granicę („drenaż mózgow”);
- nieprzyjazny klimat inwestycyjny, deficyt prywatnych inwestycji;
- niedostatek inwestycji zagranicznych – brak zaufania inwestorów zagranicznych<sup>25</sup>.

21 И. Николаев, Т. Марченко, О. Точилкина, *Сколько продлится кризис? Аналитический доклад*, Институт стратегического анализа ФБК, Москва 2015, s. 15–16.

22 Zgodnie z wyliczeniami SIPRI (Sztokholmski Międzynarodowy Instytut Badań nad Pokojem) Rosja zajmuje trzecie miejsce w świecie (za USA i Chinami) pod względem wydatków zbrojeniowych. Wydatki na armię stanowią aż 5,3% PKB Rosji (por. <https://www.sipri.org/media/press-release/2017/world-military-spending-increases-usa-and-europe>).

23 И. Николаев, Т. Марченко, О. Точилкина, dz. cyt., s. 16.

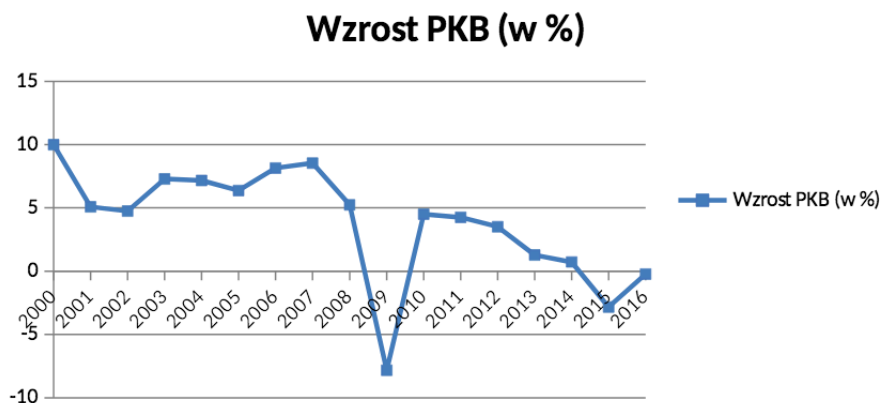
24 И.А. Николаев, *Структурный экономический кризис - проявление политических ограничителей модернизации*, Журнал НЭА 2015, № 3 (27), s. 176.

25 М. Клинова, Е. Сидорова, *Экономические санкции и их влияние на хозяйственные связи России с Европейским союзом*, Вопросы экономики 2014, № 12, s. 76.

- monopolizacja większości rynków – monopol posiadają firmy powiązane kapitałowo z państwem;
- silnie rozwinięta szara strefa, nepotyzm, korupcja<sup>26</sup>.

## 2. PRZEBIEG KRYZYSU

Pierwsze symptomy kryzysu w Federacji Rosyjskiej pojawiły się w latach 2012–2013. Wówczas, pomimo utrzymywania się wysokich cen ropy naftowej na rynkach światowych, zaczęto obserwować spowolnienie rozwoju gospodarczego w Rosji (por. wykres 3).



Wykres 3. Wzrost PKB Rosji w latach 2000-2016, w % w stosunku do roku poprzedniego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego (<https://data.worldbank.org/>).

Kryzys lat 2014–2016 nie był zjawiskiem jednorodnym. W trakcie omawianego okresu mieliśmy do czynienia z kryzysami: walutowym, socjalnym, inwestycyjnym, zarządzania państwem, strukturalnym oraz budżetowym.

### 2.1. KRYZYS WALUTOWY

Kryzys walutowy rozpoczął się w 2013 roku wraz ze spadkiem wartości rubla, zarówno w stosunku do euro, jak i dolara amerykańskiego (por. wykresy 4 i 5).

<sup>26</sup> Д.В. Манушин, *Оценка антикризисного плана российского правительства на 2015 год и выработка мер по его улучшению*, Экономика и управление народным хозяйством. Актуальные проблемы экономики и права 2015, № 3, s. 45.

Deprecjacja rubla pogłębiła się w marcu 2014 roku po aneksji Krymu oraz wprowadzeniu pierwszych sankcji przez Unię Europejską i Stany Zjednoczone. Nie bez znaczenia był również spadek cen ropy naftowej na rynkach globalnych.

Interwencje CBR oraz podjęcie działań antykryzysowych uspokoiło chwilowo sytuację na rynkach walutowych, jednak już w lipcu 2014 roku rynki odnotowały kolejny spadek wartości rubla, który utrzymuje się do końca roku 2014, z punktem kulminacyjnym w połowie grudnia. Z jednej strony, zostało to spowodowane atakiem spekulacyjnym na rynku walutowym, a z drugiej – koniecznością spłaty znacznej transzy zadłużenia zagranicznego, co okazało się niezwykle trudne w warunkach ograniczenia w dostępie do tańszego finansowania zagranicznego<sup>27</sup>. W rezultacie CBR podwyższył stopy procentowe, co spowodowało masową panikę i doprowadziło do wyprzedazy walut przez społeczeństwo oraz zakupu dóbr trwałego użytku. Dalszy spadek wartości rubla następuje w styczniu 2015 roku w związku z obniżeniem ratingu przez agencje Standard & Poor's oraz Moody's, a także jako konsekwencja eskalacji konfliktu w Donbasie.

Pomiędzy listopadem 2013 roku a grudniem 2014 roku Rosja straciła aż 130 mld USD swoich rezerw walutowych. Większość tych środków została wykorzystana na interwencje na rynku walutowym<sup>28</sup>.

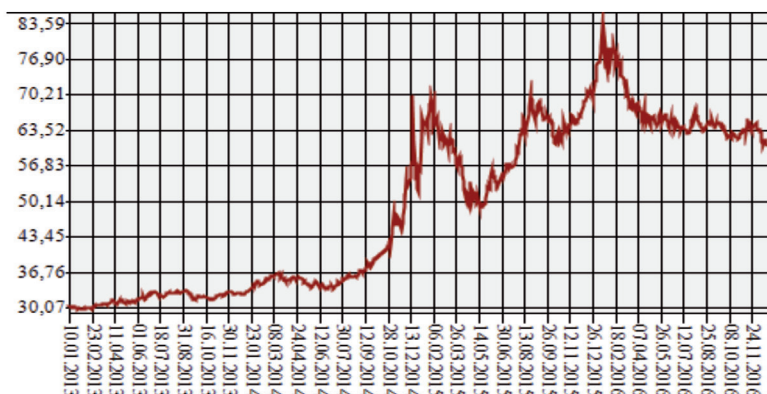


Wykres 4. Spadek wartości rubla w stosunku do EUR w latach 2013-2016

Źródło: Centralny Bank Rosji ([https://www.cbr.ru/currency\\_base/dynamics.aspx?VAL\\_NM\\_RQ=R01239&date\\_req1=01.01.2013&date\\_req2=31.12.2016&rt=2&mode=2](https://www.cbr.ru/currency_base/dynamics.aspx?VAL_NM_RQ=R01239&date_req1=01.01.2013&date_req2=31.12.2016&rt=2&mode=2)).

<sup>27</sup> Przypuszcza się, że 75% kapitału docierało do Rosji za pośrednictwem banków europejskich.

<sup>28</sup> M. Dabrowski, It's not just Russia: Currency crisis in the Commonwealth of independent states. Bruegel Policy Contribution 2015/01 [Policy Paper], s. 2-3.



Wykres 5. Spadek wartości rubla w stosunku do USD w latach 2013-2016.

Źródło: Centralny Bank Rosji.

([https://www.cbr.ru/currency\\_base/dynamics.aspx?VAL\\_NM\\_RQ=R01235&date\\_req1=01.01.2013&date\\_req2=31.12.2016&rt=2&mode=2](https://www.cbr.ru/currency_base/dynamics.aspx?VAL_NM_RQ=R01235&date_req1=01.01.2013&date_req2=31.12.2016&rt=2&mode=2)).

## 2.2. KRZYŻYS SOCJALNY

Deprecjacja rubla, przy równoczesnym znacznym uzależnieniu rosyjskiej gospodarki od importu, spowodowała wzrost inflacji. Wzrost cen, najpierw na produkty żywnościowe, jako skutek sankcji zachodnich oraz rosyjskiego embarga na produkty rolno-spożywcze, a następnie na towary przemysłowe i usługi, doprowadził do spadków dochodów rozporządzalnych ludności (por. tabela 4), przy minimalnym ich wzroście w 2016 roku (o 1%) i realnym spadku konsumpcji (w 2015 roku – o 10%, w 2016 roku – o kolejne 5,2%)<sup>29</sup>.

	2012/2013	2013/2014	2014/2015	2015/2016
Procentowy spadek dochodów rozporządzalnych w stosunku do roku poprzedniego	4,0%	-0,7%	-3,2%	-5,9%

Tabela 4. Procentowy spadek dochodów rozporządzalnych w stosunku do roku poprzedniego w latach 2012-2016. Źródło: Opracowanie własne na podstawie <http://www.gks.ru>.

<sup>29</sup> А.В. Голяшев, Л.М. Григорьев, А.К. Лобанова, В.А. Павлюшина, *Особенности выхода из рецессии: доходы населения и инфляция*, *Пространственная экономика* 2017, № 1, s. 110–111.

Spadek dochodów rozporządzalnych wpłynął na wzrost liczby ludności żyjącej w skrajnym ubóstwie, której dochody pieniężne znajdują się poniżej minimum egzystencji (w roku 2014 takich osób było 16,1 mln, to jest 11,2% społeczeństwa, w 2015 roku – 19,5 mln, czyli 13,3%, a w 2016 roku – 19,8 mln, czyli 13,5%)<sup>30</sup>.

Wszystkie powyższe zjawiska spowodowały wzrost rozwarstwienia dochodowego społeczeństwa. Wskaźnikiem pokazującym nierówność wśród społeczeństwa jest wskaźnik Giniego, który w pierwszym półroczu 2016 roku wzrósł do 0,399 w stosunku do 0,396 w 2015 roku<sup>31</sup>. Wzrost rozwarstwienia społecznego przekłada się w negatywny sposób na wiele dziedzin życia, między innymi motywację do pracy i podejmowanie nowych inwestycji.

### 2.3. KRZYŻYS INWESTYCYJNY

Wzrost inflacji oraz sankcje finansowe wpłynęły także na spadek inwestycji. Tylko w 2014 roku liczba inwestycji spadła o 2,7% w stosunku do roku poprzedniego. Największy spadek zanotowały: budownictwo (9%), transport (głównie transport kolejowy – 8%) oraz przemysł metalurgiczny (10%). Największy wzrost odnotowały: handel hurtowy i detaliczny (11%) oraz produkcja środków transportu (17%).

Spadek inwestycji wiąże się ze zmniejszeniem środków na rozwój MŚP, ograniczeniem dofinansowania przedsięwzięć przez państwo oraz ograniczeniem największych projektów dużych przedsiębiorstw.

W omawianym okresie odnotowano również spadek kredytowania, co jest oznaką mniejszej liczby inwestycji. W 2014 roku spadła zarówno liczba kredytów udzielanych w rublach (o 30,7% w styczniu 2015 roku w stosunku do grudnia 2014 roku), jak i w walutach obcych (o 41,2% w analogicznym okresie). Wiąże się to z sankcjami finansowymi nałożonymi na Rosję, skutkiem których są ograniczenia w dostępie do zagranicznego finansowania oraz wysoki koszt kredytów udzielanych przez rodzime banki<sup>32</sup>.

<sup>30</sup> <http://www.gks.ru> [dostęp: 28.10.2017].

<sup>31</sup> А.В. Голяшев, Л.М. Григорьев, А.К. Лобанова, В.А. Павлюшина, dz. cyt., s. 119.

<sup>32</sup> *Бюллетень социально-экономического кризиса в России. Вхождение России в кризис (конец 2014–начало 2015 года)*. Аналитический центр при правительстве Российской Федерации, 2015, № 1, s. 10–11.

### 3. PODJĘTE DZIAŁANIA ANTYKRZYZYSOWE I ICH REZULTATY

Kryzys strukturalny jest zjawiskiem długotrwałym, a jego pokonanie i powrót do przedkryzysowej równowagi wymaga wprowadzenia wielu gruntownych reform, nie tylko gospodarczych, ale również społecznych i politycznych. Powierzchnowe przemiany mogą jedynie czasowo zamaskować problemy, jednak z całą pewnością ich nie rozwiążą.

Jak już wcześniej wspomniano, trudności gospodarcze w Rosji, które możemy obecnie obserwować, są efektem prowadzenia przez lata nieskutecznej polityki gospodarczej państwa. Nagromadzenie błędów oraz ciągłe odkładanie w czasie przeprowadzenia koniecznych dla rozwoju gospodarczego reform spowodowało, że w Rosji coraz głośniej mówi się o „zmarowanym dziesięcioleciu”<sup>33</sup>. Pojęcie to odnosi się do okresu, w którym utrzymywały się wysokie ceny ropy naftowej na rynkach światowych, co przekładało się na zwiększone dochody budżetowe Rosji i tym samym sprzyjało przeprowadzeniu kosztownych reform. W sytuacji, w której mamy do czynienia z niskim kursem rubla, niskimi cenami surowców oraz sankcjami ekonomicznymi, przeprowadzenie koniecznych reform strukturalnych jest utrudnione.

W celu przeciwdziałania negatywnym skutkom ówczesnego kryzysu władze państwowe przyjęły program antykryzysowy. Swoje działania zaproponował również Centralny Bank Rosji. Podstawowe założenia pakietów antykryzysowych rządu oraz CBR zostały zaprezentowane w tabeli 5

Antykryzysowe działania rządu Federacji Rosyjskiej	
Wspieranie największych banków	<ul style="list-style-type: none"> <li>• 1 tln rubli z Agencji Ubezpieczenia Wkładów Bankowych</li> <li>• 250 mld rubli z Funduszu Dobrobytu Narodowego</li> <li>• 300 mld rubli na wsparcie Wnieszekonombanku</li> <li>• 200 mld rubli jako gwarancje państwowe kredytów i pożyczek udzielanych dużym przedsiębiorstwom</li> <li>• wspólne powołanie przez Ministerstwo Finansów i Ministerstwo Rozwoju instytucji do walki ze złymi długami</li> </ul>
Wspieranie sektora rolnego	<ul style="list-style-type: none"> <li>• 50 mld rubli na wsparcie sektora rolnego</li> <li>• 2 mld rubli na sfinansowanie zniżek dla klientów zakupujących technikę rolną rodzimej produkcji</li> </ul>

<sup>33</sup> [http://www.ng.ru/editorial/2017-10-04/2\\_7087\\_red.html](http://www.ng.ru/editorial/2017-10-04/2_7087_red.html); [https://24tv.ua/ru/poterjannoe\\_desjatiletie\\_putin\\_ne\\_gotov\\_spasat\\_jeconomiku\\_rossii\\_\\_bloomberg\\_n824918](https://24tv.ua/ru/poterjannoe_desjatiletie_putin_ne_gotov_spasat_jeconomiku_rossii__bloomberg_n824918).



Wspieranie przedsiębiorczości	<ul style="list-style-type: none"> <li>• 5 mld rubli na wsparcie MŚP</li> <li>• uproszczenie procedury zakładania MŚP, ograniczenie liczby kontroli skarbowych, obniżenie obciążeń podatkowych, w tym wprowadzenie instytucji wakacji podatkowych</li> <li>• dopuszczenie możliwości obniżenia dla MŚP przez poszczególne regiony ujednoliconego podatku z 15% do 7,5%</li> </ul>
Wspieranie grup społeczeństwa najbardziej narażonych na wykluczenie	<ul style="list-style-type: none"> <li>• jednorazowa pomoc w postaci wypłaty 20 tys. rubli tym rodzinom, którym przysługuje wsparcie w ramach kapitału macierzyńskiego</li> <li>• 188 mld rubli przeznaczone na indeksację wynagrodzeń</li> <li>• 52,2 mld rubli przeznaczone na walkę z bezrobociem</li> <li>• 16 mld rubli przeznaczone na działania związane ze zwiększeniem dostępności leków</li> </ul>
Wspieranie rodzimej produkcji i eksportu towarów nienaftowych	<ul style="list-style-type: none"> <li>• 3 mld rubli przeznaczone na dofinansowanie oprocentowania kredytów, zaciągniętych w celu wsparcia eksportu towarów zaawansowanych technologicznie</li> </ul>
Pozostałe działania	<ul style="list-style-type: none"> <li>• zmniejszenie o 10% wydatków budżetowych (min. 5% rocznie), by osiągnąć równowagę budżetową</li> </ul>

### Antykryzysowe działania Banku Centralnego Rosji

Rozszerzenie możliwości zarządzania ryzykiem kredytowym	<ul style="list-style-type: none"> <li>• zezwolenie instytucjom kredytowym na utrzymanie oceny jakości obsługi długu w przypadku jego restrukturyzacji (np. w trakcie zmiany waluty rozliczeniowej)</li> <li>• wydłużenie okresu, w którym instytucje kredytowe mogą utrzymać na uprzednim poziomie wielkość rezerw uzależnionych od całkowitej wartości udzielonych pożyczek, z 1 roku do 2 lat</li> <li>• wydłużenie okresu, w którym instytucje kredytowe mogą nie tworzyć rezerw na wypadek możliwych strat związanych z udzielaniem kredytów inwestycyjnych</li> <li>• anulowanie podwyższonego współczynnika ryzyka w stosunku do pożyczek udzielanych klientom przez instytucje leasingowe i factoringowe, wchodzące w skład grupy kapitałowej banku</li> <li>• wprowadzenie niższego współczynnika ryzyka dla kredytów w rublach, udzielanych eksporterom (pod warunkiem wykupienia ubezpieczenia w Rosyjskiej Agencji Ubezpieczeń Kredytów Eksportowych)</li> </ul>
---	--

Rozszerzenie możliwości zarządzania ryzykiem stopy procentowej	<ul style="list-style-type: none"> <li>• zezwolenie bankom na udzielanie kredytów konsumpcyjnych bez ograniczania wartości sumy kredytowej</li> <li>• zezwolenie instytucjom kredytowym na podwyższenie oprocentowania depozytów – różnica pomiędzy średnią rynkową stopą procentową może się zwiększyć z 2% do 3,5%</li> </ul>
Pozostałe działania	<ul style="list-style-type: none"> <li>• zezwolenie instytucjom kredytowym na stosowanie przy operacjach walutowych kursu walutowego z poprzedzającego kwartału</li> <li>• przejście do płynnego kursu walutowego</li> </ul>

Tabela 5. Działania antykrzysowe podejmowane przez rząd Federacji Rosyjskiej oraz Centralny Bank Rosji w latach 2014-2016

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: <https://republic.ru/fast/economics/bank-rossii-obnarodoval-paket-antikrizisnykh-mer-1196736.html>, [http://cbr.ru/press/PR/?file=17122014\\_171432dkp2014-12-17T17\\_02\\_49htm](http://cbr.ru/press/PR/?file=17122014_171432dkp2014-12-17T17_02_49htm), [http://www.aif.ru/dontknows/actual/antikrizisnyj\\_plan\\_prawitelstva\\_Rossii\\_na\\_2015-2016\\_gody](http://www.aif.ru/dontknows/actual/antikrizisnyj_plan_prawitelstva_Rossii_na_2015-2016_gody), <http://finansiko.ru/antikrizisnaja-programma-rossii-na-2015-2016-god/>; Распоряжение от 27 января 2015 г. № 98-р.

Opracowany przez rząd program antykrzysowy przypomina plan stworzony w latach 2008–2009 w celu przeciwdziałania negatywnym skutkom ówczesnego kryzysu. Podstawową zasadą jest skupienie się na wsparciu dla sektora bankowego, większych przedsiębiorstw oraz rynku akcji<sup>34</sup>. Plan nie przewiduje zniesienia zależności od wydobycia i eksportu surowców naturalnych, zmiany modelu rozwoju gospodarczego. Państwowe wsparcie skierowane przede wszystkim do banków i dużych przedsiębiorstw, a nie skupione na wspieraniu MŚP, nie stanowi impulsu do trwałego rozwoju gospodarczego<sup>35</sup>.

Rząd powinien skoncentrować swe działania przede wszystkim na dofinansowaniu popytu wewnętrznego i wspieraniu innowacyjnych gałęzi przemysłu, między innymi poprzez rozwój infrastruktury, ograniczenie barier administracyjnych, obniżenie obciążeń podatkowych. Powinien również wykorzystać dewaluację rubla i wymuszony protekcjonizm, by wspomóc rodzimą produkcję i rodzimy eksport, co w przyszłości powinno zaowocować długotrwałym wzrostem gospodarczym bez konieczności ciągłego zalewania problemów gospodarczych środkami z Funduszu Rezerwowego i Funduszu Dobrobytu Narodowego<sup>36</sup>.

<sup>34</sup> Д.В. Манушин, dz. cyt., s. 46, А. Кудрин, *Влияние доходов от экспорта нефтегазовых ресурсов на денежно-кредитную политику России*, Вопросы экономики 2013, № 3, s. 4.

<sup>35</sup> Д.В. Манушин, dz. cyt., s. 47–48.

<sup>36</sup> Там же, s. 46.

## BIBLIOGRAFIA

Dabrowski M., It's not just Russia: Currency crisis in the Commonwealth of independent states. Bruegel Policy Contribution 2015/01 [Policy Paper];

Hryniewiecki R., Jarosz R., *Polityczno-ekonomiczne implikacje niskich cen ropy na światowych rynkach dla państw OPEC*, „Sprawy Międzynarodowe” 2016, nr 3, s. 102–117;

Kraatz S., *The Russian Embargo: Impact on the Economic and Employment Situation in the EU. Briefing*, European Parliament, Policy Department A: Economy and Scientific Policy, PE 536.291;

Liefert W.M., Liefert O., *Russia's Economic Crisis and its Agricultural and Food Economy*, Choices. “The Magazine of food, farm, and resource issues” 2015, nr 30 (1), s. 1–6;

Pach-Gurgul A., *Główne determinanty wahań cen ropy naftowej na świecie na przełomie lat 2014/2015*, Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, 2016, nr 30 (3), s. 185–198;

Seciercu S., *Russia under sanctions: Assessing the Damage, Scrutinising Adaptation and Evasion*, Warszawa 2015;

Socha R., *Determinanty cen ropy naftowej*, „Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal” 2017, nr 20 (1), s. 49–66;

Zajac B., *OPEC wobec kryzysu nadpodaży ropy naftowej*, „Stosunki Międzynarodowe – International Relations” 2017, nr 3 (53), s. 169–183;

Афонцев С.А., *Выход из кризиса в условиях санкций: миссия невыполнима?*, Вопросы экономики 2015, № 4, s. 20–36;

*Бюллетень социально-экономического кризиса в России. Вхождение России в кризис (конец 2014–начало 2015 года)*, Аналитический центр при правительстве Российской Федерации, 2015, № 1;

Голяшев А.В., Григорьев Л.М., Лобанова А.К., Павлюшина В.А., *Особенности выхода из рецессии: доходы населения и инфляция*, Пространственная экономика 2017, № 1, s. 99–124;

Клинова М., Сидорова Е., *Экономические санкции и их влияние на хозяйственные связи России с Европейским союзом*, Вопросы экономики 2014, № 12, s. 67–79;

Кудрин А., *Влияние доходов от экспорта нефтегазовых ресурсов на денежно-кредитную политику России*, Вопросы экономики 2013, № 3, s. 4–19;

Манушин Д.В., *Оценка антикризисного плана российского правительства на 2015 год и выработка мер по его улучшению*, Экономика и управление народным хозяйством. Актуальные проблемы экономики и права, 2015, № 3, s. 45–54;

Николаев И., Марченко Т., Точилкина О., *Сколько продлится кризис? Аналитический доклад*, Институт стратегического анализа ФБК, Москва 2015;

Николаев И.А., *Структурный экономический кризис – проявление политических ограничителей модернизации*, Журнал НЭА 2015, № 3 (27), s. 176–182.

*Распоряжение от 27 января 2015 г. № 98-р.*

#### MATERIAŁY INTERNETOWE:

[http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/GEP/GEP2015a/pdfs/GEP15a\\_web\\_full.pdf](http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/GEP/GEP2015a/pdfs/GEP15a_web_full.pdf) [dostęp: 28.10.2017];

<http://www.nasdaq.com/markets/crude-oil-brent.aspx?timeframe=10y> [dostęp: 28.10.2017];

<https://www.forbes.pl/wiadomosci/usa-i-ue-zniosly-sankcje-na-iran/nvwflcs> [dostęp: 28.10.2017];

<http://www.energetyka24.com/293584,kto-zyska-a-kto-straci-na-zniesieniu-sankcji-wobec-iranu> [dostęp: 28.10.2017];

<http://www.consilium.europa.eu/pl/policies/sanctions/ukraine-crisis/> [dostęp: 28.10.2017];

<http://www.consilium.europa.eu/pl/policies/sanctions/ukraine-crisis/history-ukraine-crisis> [dostęp: 28.10.2017];

[https://24tv.ua/ru/poterjannoe\\_desjatiletie\\_putin\\_ne\\_gotov\\_spasat\\_jekonomiku\\_rossii\\_bloomberg\\_n824918](https://24tv.ua/ru/poterjannoe_desjatiletie_putin_ne_gotov_spasat_jekonomiku_rossii_bloomberg_n824918) [dostęp: 28.10.2017];

[http://www.ng.ru/editorial/2017-10-04/2\\_7087\\_red.html](http://www.ng.ru/editorial/2017-10-04/2_7087_red.html) [dostęp: 28.10.2017];

<https://data.worldbank.org/> [dostęp: 28.10.2017];

<https://republic.ru/fast/economics/bank-rossii-obnarodoval-paket-antikrizisnykh-mer-1196736.xhtml> [dostęp: 28.10.2017];

[http://cbr.ru/press/PR/?file=17122014\\_171432dkp2014-12-17T17\\_02\\_49.htm](http://cbr.ru/press/PR/?file=17122014_171432dkp2014-12-17T17_02_49.htm) [dostęp: 28.10.2017];

[http://www.aif.ru/dontknows/actual/antikrizisnyi\\_plan\\_prawitelstva\\_Rossii\\_na\\_2015-2016\\_gody](http://www.aif.ru/dontknows/actual/antikrizisnyi_plan_prawitelstva_Rossii_na_2015-2016_gody) [dostęp: 28.10.2017];

<http://finansiko.ru/antikrizisnaya-programma-rossii-na-2015-2016-god/> [dostęp: 28.10.2017];

<http://wyborcza.pl/1,155287,19369924,usa-znosza-embargo-na-eksport-ropy-przelomowa-decyzja-kongresu.html> [dostęp: 28.10.2017];

<https://www.sipri.org/media/press-release/2017/world-military-spending-increases-usa-and-europe> [dostęp: 28.10.2017];

[https://www.cbr.ru/currency\\_base/dynamics.aspx?VAL\\_NM\\_RQ=R01239&date\\_req1=01.01.2013&date\\_req2=31.12.2016&rt=2&mode=2](https://www.cbr.ru/currency_base/dynamics.aspx?VAL_NM_RQ=R01239&date_req1=01.01.2013&date_req2=31.12.2016&rt=2&mode=2)  
[dostęp: 28.10.2017]

[https://www.cbr.ru/currency\\_base/dynamics.aspx?VAL\\_NM\\_RQ=R01235&date\\_req1=01.01.2013&date\\_req2=31.12.2016&rt=2&mode=2](https://www.cbr.ru/currency_base/dynamics.aspx?VAL_NM_RQ=R01235&date_req1=01.01.2013&date_req2=31.12.2016&rt=2&mode=2)  
[dostęp: 28.10.2017];

<http://www.gks.ru> [dostęp: 28.10.2017].